

Vuk'uzenzele

Swi tisiwa ka wena hi Vuhlanganisi bya Mfumo (GCIS)

Xitsonga/English

Mudyaxihi 2015

Ku suka eUnion Buildings

Pheji 3

Mfumo wu lwisana na TB

Pheji 5

Phurogireme yo aka yi tumbuluxa Mintirho

Pheji 8

Ku antswisa mfumo wa muganga

Ongezwa Manyathi

Endzhaku ka malembe ya 15 ya mfumo wa muganga, vaakatiko va Afrika-Dzonga va kumato mfikelelo wa vukorhokeri byo antswa byo fana ni mati, nkululo na gezi.

Nhluvukiso wa tindlu wu tumbuluxile vaakatiko lava nga ni switirhisiwa swo fana ni tikhirexe, titlilini ka swikolo.

Mfumo wu hundzurile swidakana swa 500 tindlu ta xiyimo xa le henhla na vukorhokeri bya masungulo eka malembe ya ntlhanu lawa ya hundzeke.

"Hi endlile ku humelela lokukulu ku sukela emasunguleni ya xidemokirasi ku angula eka xiboho xa leswaku ku fanele ku va ni tindlu, nsirhelelo na ntshamiseko, ntshaho wa le ka Tsalwa ra Ntshuxeko," ku vurile Phuresidente Jacob Zuma.

A vulavula eka Nhlungano wa Mfumo wa Muganga wa Afrika-Dzonga (Salga) eka Nhlengeletano ya Huvo ya Swirho swa Rixaka (NMA) leyi a yi khomeriwe eMidrand sweswinyana.

NMA i nhlengeletano ya varhangeri wa mfumo wa muganga ku vona ku humelela loku nga va kona eka mfumo wa muganga na ku kuma tindlela tintshwa ku tiyisisa mfumo wa muganga na ku antswisa vukorhokeri.

Nhlokomhaka eka nhlengeletano ya lembe

Phuresidente Jacob Zuma u vula leswaku swotala swifanele ku endlila ku antswisa vutomi bya maAfrika-Dzonga.

leri a ku ri " Ku tlangela 15 wa malembe ya Xidemokirasi xa Mfumo wa Muganga. Ku tlhelela emasunguleni ku tiyisisa no entisanhluvuko na xidemokirasi lexi tirhelaka vanhu va miganga."

Phuresidente u vurile leswaku vaaki va le ku kumeni ka ku humelela hi ku kuma vukorhokeri bya nkoka.

"Ku humesiwa ka Tindhlayo ta vanhu ta 2011 swi tiyisi magoza lamakulu lama endlilweke ya ku phakela vukorhokeri bya nkoka. Ku tlakuka loku vonakaka ku tiyisisiwa hi xiviko xa tindhlayo ta vanhu to ka ti nga ri ta tiximali ta timasipala le humesiweke hi ti 2 ta Ndzhati 2014," u vurile.

Hi ku ya hi xiviko, vukorhokeri lebyi phak

le eriweke hi timasipala byi hungute vusweti.

Xiviko xi kombisa leswaku 5.3 miliyoni waminyangu yi kuma vukorhokeri bya masungulo na leswaku 11.8 miliyoni yi kuma vukorhokeri bya bya masungulo bya mati, 2.5 miliyoni ya vuyeriwa eka nseketelo wa lava sweleke. Mindyangu leyi sweleke hi leyi ringaneleke ku hunguteriwa minxavo kumbe ku tshoveriwa eka vukorhokeri.

Khume ra mamiliyoni ya tiyuniti ta vatirhisi va kuma tiphayiphi ta nkululo na nkululo ku suka eka timasipala eAfrika-Dzonga na 31.1 wa tipesente ta tiyuniti ta vatirhisi lava fikelelaka vukorhokeri bya tiphayiphi ta nkululo na nkululo.

"Loko vutomi bya mamiliyoni byi antswiwile swinene, ku na lavo tala lava va ha rindzeleke, lava lavaka ku vona vutomi bya vona byi cinca byi va lebyi antswaka. Va lava mati, gezi, tindlu, mapatu na swikolo swo antswa leswi nga ekusuhi ni makaya ya vona," ku tshikelerile Phuresidente Zuma.

XITORI XA KAHLE XA AFRIKA-DZONGA

Phuresidente u byerile varhumiwa hi leswa kahle lewi humeleleke eAfrika-Dzonga eka Malembe ya 20 ya Ntshuxeko na leswaku tiko ri ni xitori xa kahle ku xi rungula.

"Lexi i xitori xa ku hlayiseka, mfumo lowu kuchivirikaka lowu tirheke hi vutlharhi na hi mahika hi switirhisiwa leswi kayivelaka ku endlila kucinca loku dzikeke ka kahle evuton'wini bya vanhu.

Lexi i xitori xa ntirho wa kahle na tisenhara to tirha kahle leti nga humelela etimhehweni hinkwato ta tiko ra hina, eka swifundzhankulu ni le ka xiyimo xa miganga."

Swi ya emahlweni eka pheji 2

Ku antswisa nkoka wa dyondzo eAfrika-Dzonga

Allison Cooper

Ndzawulo ya rixaka ya Dyondzo ya Masungulo (DBE) yi le ku tirheni swinene ku antswisa nkoka wa dyondzo etikweni hinkwaro, ngopfu ngopfu loko swi ta eka tindhlayo, sayense na thekinoloji.

Eka mbhurisano wa vunharhu wa Tindhlayo Sayense na Thekinoloji (MST) wa sweswinyana, Holobywa wa Dyondzo ya Masungulo u vurile leswaku ku na swo tala leswi faneleke ku endlila ku antswisa ku nghenelela ka vadyondzi na nhlayo ya ku humelela eka xiyenge xa MST, a ku na ku kanaka

na leswaku ku humelela lokokulu ku endlilwele. Ndzawulo yi tumbuluxile khale Vulawuri bya MST lebyi byi tirhaka hi ku hetiseka na ku tinyiketela, leyi yi fambisaka kungu ra ku antswisa MST leyi nga hundza eka maendlele yo kambisisiwa.

"Makungu ya sunguriwile ku n'okisa minkwama ya xiyimo ya Dinaledi na swikolo swa vuthekiniki ku ya ekamaendlele ya ntshwa lawa ya angarhelaka ya nkhwama -Nkwama wa Xiyimowa MST -mbhurisano na Timali ta Tiko wu le mahlweni swinene," u vurile.

Dinaledi i kungu leri sunguriweke hi DBE leri langutaneke na tindhlayo na sayense.

Hi ku engetela, DBE yi rhumerile Lebe ya MST ya Mimbuyelo Yikulu yo Hatlisa ku tumbuluxa makungu ya nkarhi wo leha ya ku antswisa vutivi bya vadyondzisi eka tityondzo leti.

"Lebe ya MST yi ta tumbuluxa maqhinga ya ku hlohlotella ku nghenelela ka vadyondzi na ku hetisisa kungu ra sekhithara leyi lavekaka

ya ku tlakusa nhlayo ya ku humelela hi ndlela leyi kunguhatiweke," ku vurile Holobywa Motshekga.

EKU LWISANENI NA MINTLHOTLHO

Holobywa na Xandla xa Holobywa Enver Surty va boxile mintlhotlho leyi nga kona mayelana na MST eka Mbhurisano na Van'wamabindzu eka The New Age sweswinyana. Leswi katseke mphakelo wa switirhisiwa, vutivi bya vadyondzisi, ku kambela na ku seketela.

Leyi i mintlhotlho leyi kumiweke hi Xipano xa Ntirho xa Holobywa eka MST.

Xipano xi tlhele xi kuma leswaku swifundzhankulu a swi na makungu yo ringanela eka nseketelo wa van'wana va vafuni kumbe ntirhisano na mabindzu yo ka ya nga ri ya mfumo na minhlungano yo ka yi nga ri ya mfumo (ti-NGO).

"Leswi swi endla leswaku ku va ni ti-NGO to tala eswikolweni, kambe ku nghenelela

Holobywa wa Dyondzo ya Masungulo Angie Motshekga.

Swi ya emahlweni eka pheji 4

ANGHARELO

Tindlela tintshwa to tisa swintshunxo eka mfumo wa muganga lowu tirhaka kahle

Ongezwa Manyathi

Holobye wa Mfumontirhisano na Timhaka ta Xintu Pravin Gordhan u hlohlolele varhumiwa lava a va nghenele Nhlango wa Mfumo wa Muganga wa Afrika-Dzonga (SALGA) eka Huvo ya Swirho swa Rixaka ku endla swo tala hi leswintsongo.

Eka mbulavulo wa yena eka NMA leyi a yi khomeriwe eMidrand sweswinyana, Holobye u vurile leswaku: "Hi na nkayivelo wa timali eAfrika-Dzonga. Xivutiso i ku u endla njhani swo tala hi leswintsongo naswona eka malembe mantsongo lawa ya taka, hi leswi mi nga ta twa swona."

Afrika-Dzonga, ku fana na matiko man'wana ya misava, ri hlangana ni mintlhotlo ya ikhonomi. Leswi swi vula leswaku mfumo hi ku angarhela na mfumo wa muganga hi ku kongoma, swi fanele ku ta ni tindlela tintshwa ta ku phakela vukorhokeri eka vaaki.

Hi ndlela ya ku hlohlotela timasipala ku ta ni mihleketo yintshwa, vayimeri va timasipala tintsongo va avelane tindlela tintshwa ta ku tisa swintshunxo eka vatirhikorhi eka SALGA NMA.

"Tindlela tintshwa i ta nkoka eku lwisaneni na mintlhotlo eka mfumo wa muganga. Hi tiko leri nga tindlela tintshwa laha tindlela to tala tintshwa ti humaka ematikoxikaya laha tikweni," ku vurile CEO wa Senthara ya Tindlela Tintshwa to Korhokela Vaaki (CPSI) eAfrika-Dzonga, Thuli Radebe.

U vurile leswaku lembe na lembe tiko ri vonile tindlela tintshwa eka Masagwati ya CPSI, laha vahluri vo tala va humaka eka mfumo wa muganga.

Tindlela tintshwa ti fikisa vukorhokeri eka vaaki.

Timasipala to hlaya laha tikweni ti tirhisa tindlela tintshwa ku fikelerisa vukorhokeri eka vaaki. Masipala wun'wana lowu endlaka tano i Yuniti ya Mati na Nkululo ya Masipala wa Thekwini.

Yuniti ya EWS leyi fambisa timhaka ta mati na nkululo eka Masipala wa Thekwini yi tirhisaniile na van'wana, vo fana ni Nhlango wa Bill na Melinda Gates, na Bangi ya Misava.

Hi 2014, yuniti yi winile Sagwati ra Vumaki eka Mati ra 2014 hi "Ntlela yintshwa yo hluvuka ya mpfumo wa mati eAfrika". Muyimeri wa yuniti ya EWS, Dave Wilson, u hlamuserile hi ku tirhisa tikhotheyina ta swikepe leti cinciweke ku endla swihambukelo ku lulamisa mintlhotlo ya nkululo eswidakanani.

Tikhotheyina ta swihambukelo ta nkarhinyana ti vuyerisa kwalomu ka 600 wa tindzhawu ta swidakana.

"Tindzhawu leti ta swidakana ti lemukiwile leswaku ti va tindlu ta ximfumo eka nkarhi lowu ta ka hi masipala," ku vurile Wilson.

Ku fika sweswi miako ya swihambukelo yo ringana 1 100 yi vekiwile eka tindzhawu to ringana 600 eThekwini, muako wun'we wa xihambukelo wu korhokela 50 wa mikhukhu eka ku ringana xirhendzewutana xa 200 wa timitara.

"Masipala wu thorile vahlayisi na vaofisiri va vuhlanganisi va vaaki ku hlayisa tindzhawu, xisibi na maphepha yo tisula ya le swihambukelweni ya phakeriwa hi yuniti, ku vurile Wilson.

Ehandle ka ku tumbuluxa mintirho na ku hlohlotela nhluvukiso wa mabindzu lamantsongo, phurojeke leyi yi sirhelela rihanyo ra vaakatiko.

Doroba ra Tshwane i masipala wun'wana

Yuniti ya Mati na Nkululo ya Masipala wa Thekwini yi tirhisa tikhotheyina ta swikepe leti nga cinciwa ku lwisana na mintlhotlo ya nkululo eka tindzhawu ta swidakana exifundzankulu.

lowu tirhisaka tindlela tintshwa ku antswisa vutomi bya vanhu hi ndlela yintshwa ya thekinoloji ya xidijiti leyi vuriwaka Phurojeke Isizwe.

Phurojeke Isizwe yi hangalasilile kwalomu ya ka 600 wa tindzhawu ta Wi-Fi ku fika sweswi, leyi nyikaka angarhelo eka ku tlula timiliyoni timbirhi ta vanhu. Hi ku ya hi masipala, ku fika kwalomuya ka timiliyoni tinharhu ta vanhu va ta va ri ni mfikelelo wa Wi-Fi ya mahala emaheleni ya 2015.

"Vuhlanganisi bya inthanete byi fanele byi tekiwa tani hi mphakelo wa vukorhokeri bya masungulo. Vanhu lavantsongo va ya va va tala, leswi vulaka leswaku mfumo wu fanele wu fambisana ni minkarhi, ngopfu ngopfu loko swi ta eka vantshwa," ku vurile Meyarankulu wa Tshwane, Kgosientso Ramokgopa.

Hi Hukuri n'waxemu, Doroba ri simekile Tshwane Wi-FiTV, leyi nga fikisa kwalowu ka miliyoni yin'we ya vahlaleri hi Nyenyanyana lembe leri.

Tshwane Wi-FiTV yi angarhela tinhlokomhaka to fana na vuyimbeleri, mahungu ya mbhurisano, mabindzu, vukhonger,

mintirho na mintlango.

"Vaendli va tifilimi ta Wi-Fi eka vuhaxi lebyi a va nga tirhi kumbe a va nga tirhi kahle," ku vurile Ramokgopa.

Goza rin'wana rintshwa leri nga simekiwa hi Doroba i DigiMbizo, ku nga tsalwa ra xidijiti ra izimbizo leri mfumo wa rixaka wu ti khomaka etikweni ku vulavula na vaaki va ri karhi va vonana.

"DigiMbizo yi pfumelela vaaki va Tshwane ku va na Imbizo na meyara va titshamele kahle emakaya ya vona," ku vurile Ramokgopa.

Swirho swa vaaki swa swi kota ku tirhisa Twitter ku rhumela swivutiso kumbe swivilelo eka Meyara hi ku tirhisa hexithege #DigiMbizo kumbe #AskRamokgopa no kuma nhlamulo hi nkarhi wolowo.

Hi ku tirhisa DigiMbizo, masipala wa swi kota ku fikelela mintlawa ya vaaki lava minkarhi yo tala va nga ngheneleleki tiforamu ta ndzhavuko, ku vurile Ramokgopa.

"Yi tlhela yi hi pfuna ku valanga matitwele ya vanhu na ku engetela hatlisiso wo lulamisa timhaka."

Swi ya emahlweni ku suka eka pheji 1

Phuresidente u hlohlolele mfumo wa muganga ku tirhisana na ku avelana leswi wa swi dyondzeke.

"Ku na timasipala leti tirhaka kahle, leti nga ni tisisiteme ta kahle ta vufambisi na tipolitiki, leti nga ni xivumbeko xa kahle xa oditi ya le ndzeni na mafambiselo ya timali," ku vurile Phuresidente Zuma.

U vurile leswaku timasipala leti ti na malawulelo lawa ya baseke laha vatirhi va rhangisaka ku sivala vukungundwani na ku lawula makhombo."

Timasipala leti, ku vurile Phuresidente, a ti pfumeleli na swintsongo ku tirha hi ku khekheleza, na ku endla vukamberi bya matirhelo hi minkarhi na ku simeka tindlela ta ku lulamisa laha ti lavekaka.

"Hi leswi timasipala hinkwato ti faneleke ku swi endla, hikuva mfumo wa muganga wu va kona ku tirhelala vanhu. Hi leswi swi nga xiswona."

U hoyozele timasipala hinkwato leti nga tisa ku cinca eka vutomi bya vanhu.

"Ntirho wa n'wina wa lemukiwa na ku khensiwa," u vurile.

Phuresidente u kombele varhumiwa hinkwavo ku tirha kahle na ku tirha swinene ku endla leswaku Afrika-Dzonga ri va tikora ra kahle eka vanhu hinkwavo.

"Hi fanele hi tirha swinene ku antswisa vukorhokeri byo fana ni swimakiwa swa mati, mafambiselo ya malakatsa yo tiya kumbe mphakelo wa gezi.

"Leswi i vukorhokeri bya masungulo byo olova, loko byo phakeriwa kahle, byi ta endla endla ntokoto wa vanhu va hina wa mfumo wa mugangaleswaku wu va wa risima."

KUVE MFUMO WA MUGANGA WU TIRHA XIPHUROFEXINALI

Ku va mfumo wa muganga wu lulamisa mintlhotlo leyi wu hlanganaka nayona yi lava leswaku wa fambisiwa hi vanhu lava nga ringanela ni lava nga swi dyondzela.

Hi ku ya hi Phuresidente Zuma, mfumo wu angurile eka ku antswisa vuphurofexinali na mafambiselo ya mfumo wa muganga hi ku tisa ku cinca eka nawu wa mfumo wa muganga wo fana ni Nawu wa Ku Cinca Sisiteme ya Masipala.

"A ku fanelanga ku amukeriwa mpimo wa le hansi eku tiyisiseni leswaku vaofisiri va na byona vuswikoti bya nkoka lebyi lavekaka" u vurile.

Phuresidente u vurile leswaku vafambisinkulu va timali, tinjhiniyara na vatirhi van'wana va xithekiniki va fanele va va ni vuswikoti na ku va lava tokoteke eka mintirho ya vona.

SALGA yi tirhile hi matimba eka ku antswisa vurhangeri na ku tiyisisa leswaku ku na vuswikoti lebyi nga fanela eka mfumo wa muganga hi ku tisa phurogireme leyi nga endleriwa ku letela vakhanselara lava ha ku thoriwaka ku twisisa mintirho ni vutihlamuleri bya vona ku antswa.

Hi ku ya hi Mutshamaxitulu wa SALGA, Thabo Manyoni, nhlango wu humelerile eka ku ringeta Phurogireme ya Nhluvukiso wa Varhangerinkulu.

KU TLHELELA EMASUNGULENI

Eka Samiti ya Mfumo wa Muganga ya Phuresidente, leyi na yona a yi khomeriwe eMidrand, hi Ndzhati 2014, vatirhi va mfumo wa muganga va pfumerile ku tlhela va va endla swa nkoka ku phakela vukorhokeri bya nkoka eka vaaki.

Phurogireme ya Tlhelela Emasunguleni yi kongomane no aka timasipala leti angulaka, ku tekela enhlokweni no tshembheka.

"Hi tinyiketerile ku tiyisisa leswaku timasipala ta swi kota ku phakela mati, gezi, tiphaka, mavoni ya le switarateni, ku rhwala malakatsa, ku pfala magoji emapatwini, ku tirhana na ku kavanyeteka ka vukorhokeri loko karhataka na swiphiko swa mahakelele leswi khumbhaka mindyangu," u tsundzuxile varhumiwa.

U vurile leswaku timasipala ti fanele ti vulavurisana kahle na ku vuyisa mbuyelo eka

vaaki lava va va tirhelaka.

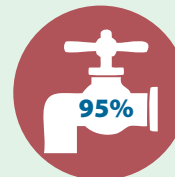
"Ku tlhelela emasunguleni swi vula ku langutisisa sisiteme ya tithendara na ku tirhana na vukungundwana eka sisiteme ya maxavele eka mfumo wa muganga."

Phuresidente u kombisile leswaku timasipala ti fanele ti tirha swinene ku hatlisisa phurogireme ya ku hunguta vusweti yo fana ni Phurogireme ya Mintirho ya Vaaki, leyi tisaka vuswikoti na swivandla swa mintirho

"Ku tlhelela emasunguleni swi hlanganisa timasipala ku ndlandlamuxa nhluvukiso eka matikoxikaya hi ku seketela mabindzu

TINHLAYO TA MPHAKELO WA VUKORHOKERI:

- **95 wa tiphesente**—tiphesente ta mindyangu leyi nga ni mfikelelo wa mati ya nkoka hi 2012. Nhlayo leyi yi tlakukile ku suka eka **60 wa tiphesente** hi 1994.

- **86 wa tiphesente**—tiphesente ta mindyangu leyi nga ni mfikelelo wa gezi hi 2014. Nhlayo yi tlakukile ku suka eka **50 wa tiphesente** hi 1994.

- **83 wa tiphesente**—tiphesente ta mindyangu leyi nga ni mfikelelo wa nkululo hi 2011. Nhlayo leyi yi tlakukile ku suka eka **50 wa tiphesente** hi 1995.

- **9.1 miliyoni**—nhlayo ya mindyangu leyi nga ni mfikelelo wa vukorhokeri byo rh-

lamantsongo, mabindzu yo hlanganela, varimi lavantsongo eka madorobantsongo ya le matikoxikaya na matikoxikaya.

U hlohlolele varhumiwa ku tinyiketela nakambe ku tirha hi ku tinyiketa eka swiyenge swinharhu swa mfumo.

"Hi fanele hi tshama hi tsundzuka leswaku vufambisi bya mfumo a hi nkateko eka vaaki va xidemokirasi. I mfanelo ya nkoka."

U tshikelele leswaku swiyenge swinharhu swa mfumo swi fanele swi tirha hi matimba ku fikelela ku langutela eka vukorhokeri bya vaaki hi nkarhi ni laha va tshamaka kona.

wala malakatsa hi 2011. Nhlayo leyi yi tlakukile ku suka eka **6.3 miliyoni** hi 2001.

73—nhlayo ya timasipala leti a ti ri ni ku tlula **90 wa tiphesente** wa mindyangu leyi a yi ri na gezi. Leswi swi kombisa ku antswa ku suka eka masipala wun'we lowu a wu ri ni **90 wa tiphesente** ta mindyangu leyi a yi fikelela gezi.

72 phesente—tiphesente ta mindyangu leyi a yi ri ni mfikelelo vukorhokeri bya ku rhwariwa ka malakatsa. Nhlayo leyi yi antswile ku suka eka **55 wa tiphesente** hi 2009.

Ku suka eUnion Buildings

Mahungu ku suka eka Phuresidente

Hlanganani ku lwa na minhlasele eka vahlapfa

Sweswinyana hi vonile swiendlo swa madzolonga swo tsema nhlana no ka swi nga amukeleki leswi a swi kongomisiwile eka vahlapfa etindzhawini tin'wana ta Kwa-Zulu-Natal, laha sweswi swi nga tlulela na le ka tindzhawu tin'wana ta Gauteng. Swiendlo swin'wana swo yelana na leswi swi humelerile eSoweto hi Sunguti.

Ku hava ku suka moya kumbe ku kwata loku nga lulamisaka hi minhlasele eka vahlapfa no phanga mavhengele ya vona.

Hi sola madzolonga hi xiyimo xa le henhla. Minhlasele yi onha minkoka leyi Afrika-Dzonga yi nga na yona, ngopfu ngopfu eka ku xixima vutomi bya vanhu, timfanelo ta ximunhu, ndzhuti wa vanhu, na Vumunhu (Ubuntu).

Tiko ra hina ri sola swinene mpfumaleko wo tiyiselana ku fana na xihlawulambala, rivengo eka vahlapfa, rivengo eka varhandzani va rimbewu ro fana na xihlawula-imbewu.

Hi yisa minchavelo eka mindyangu hinkwayo ya lava nga lahlekeriwa hi vutomi no navelela lava nga vaviseka ku hola hi xihatla.

Hi kombela ku tshamiseka, ku hela ka madzolonga na ku lawuleka. Vumbhoni bya vugevenga a byi fanelangi ku pfumeleririwa ku va na xiave eka vaaki lava khumbhekaka, ku byala mpfilungano na heriso.

MBHURISANO

Xiphiko xin'wana na xin'wana kumbe timhaka leti karhataka vaaki va Afrika-Dzonga swi faneleswi lulamisiwa hi ku rhula na hi mbhurisano.

Maphorisa ya leteriwele ku tirha hi khinkhi ku sirhelela vahlapfa na vaaki no khoma vaphanghi na lava endlaka swiendlo swa madzolonga.

Hi kombela vaaki ku pfuna maphorisa hi ku va nyika mahungu eka swiendlo leswi nga humelela eGauteng na KwaZulu-Natal leswaku vavangi va swona va ta tisiwa eka vululami.

Hi khensa varhangeri va swa vukhonger, minhlango leyi nga ri ki ya mfumo na swirho swin'wana leswi nyikaka mpfuno wa ximunhu eka vanhu lava rhurhisaweke.

Loko hi ri karhi hi sola minhlasele swinene, hi twisisa, no twela vusiwana eka timhaka leti nga boxiwa hi vaaki va Afrika-Dzonga.

Hi tiyisisa vonelo ra hina ra leswaku vaaki va Afrika-Dzonga a va na rivengo eka vahlapfa. Loko a swi ri tano, a hi nga ta va na nhlayo yikulu ya vahlapfa lava nga tshama kahle exikarhi ka vaaki etikweni hinkwaro, eswidorobanini, emadorobeni na le matikoxikaya.

Timhaka ta ikhonomi ya vanhu leti nga boxiwa ku le ku tirhaniweni na tona.

Leti ti katsa swivilelo hi mhaka ya vahlapfa lava nga riki enawini no ka va nga tsarisiwangi laha tikweni, ku engeteleka ka nhlayo ya mavhengele kumbe mabindzu lamantsongo lama nga tekiwa hi vahlapfa na mavonelo yo vahlapfa va endla no hlohotela vugevenga.

Hi tsakela ku tiyisisa leswaku loko vahlapfa van'wani va khomiwile hi milandzu yo hambana, swi hambolokile no hoxeka ku kombetela kumbe ku teka vahlapfa tani hi vanhu lava endlaka vugevenga laha tikweni.

Ku engetela, a hi vahlapfa hinkwavo lava tshamaka laha tikweni ra hina va nga laha swi nga ri enawini.

Vo tala va laha tikweni swi ri enawini no hoxa xandla eka ikhonomi na nhluvukiso wa vanhu etikweni. Vo tala va ta na vuswikoti lebyi kalaka ku hi pfuna ku hluvukisa ikhonomi naswona va amukelekile swinene ku tshama laha tikweni.

Van'wana va tile laha Afrika-Dzonga tani hi vahlapfa lava balekaka ntlambo kumbe tinyimpi ematikweni laha va nga beburiwa kona, hi ndlela yo fana, vaaki va Afrika-Dzonga vo tala nkarhi wun'wana va sukile laha tikweni leri no ya tshama ematikweni man'wana laha khonthinetheni no tula kwalaho.

A va hi khome hi malwandla, xindzhuti no hloniphiwa hi vaboti na vasesi wa hina ekhonthinetheni hinkwayo. Hi nge rivali mafundzha na vumbano lowuya.

Nseketelo wa mimfumo ya Frontline eDzongeni wa Afrika na wa Nhlango wa Ntwanano wa Afrika a wu ri wa nkoka swinene eku kumiweni ka ntshuxeko na xidemokirasi leswi hi nga na swona namuntlha.

VUTIHAMULERI

Hi ndlela leyi, Mfumo wu ta ya emahlweni wu tirha ntirho wa wona no hetisisa vutihlamuleri na swiboho swa hina tani hi swirho swa Nhlango wa Afrika na Nhlango wa Tinxaka.

Vahlapfa na valavi va vutumberi va ta nyikiwa nseketelo ku ya hi nawu wa misava hinkwayo ni maendlele, hi nseketelo wa Khomixinarankulu wa Nhlango wa Tinxaka wa Vahlapfa.

Hi kombela vanhu va hina ku seketela no sirhelela vahlapfa na valavi va vutumberi.

Ndzi rhumile Vaholobye va Maphorisa, Vuhlayiseki bya Mfumo, na Timhaka ta Xikaya ku tirha na mfumo wa Xifundzhankulu xa KwaZulu-Natal ku herisa madzolonga no vuyisela xiyimo ematshan'wini. Va tirhile kahle swinene kambe xiphiko xi lava ngenel-elo wo angarhela wa nkarhi wo leha.

Ndzi lerisile Xiphemu xa Vululami xa Nsive- lo wa Vugevenga na Vusirheleli hinkwaxo ku tirhana na mhaka leyi hi matimba, laha va nga hlangana na Vaholobye va Nhluvukiso wa Vanhu, Mabindzu na Vumaki na Nhluvukiso wa Mabindzu Lamantsongo.

Xiphemu xa vusirheleri na tindzawulo leti tirhanaka na ikhonomi ti sungurile ku tirhana na mhaka leyi, ku landzela swiendlo swa le

Soweto hi Sunguti.

VAAKI

Sweswi ndzi va lerisile ku tirha hi xihatla no ngenelera vaaki lava khumbhekaka, minhlango leyi yimelaka vahlapfa, mabindzu, minhlango leyi nga ri ki ya mfumo, na swirho swin'wana ku ololoxa swiphiko leswi nga ta humesiwa eka matlhelo hinkwavo.

Xikongomelo i ku papalata swiendlo nkarhi lowu taka hi ku antswisa vuxaka no ndlandlamuxa ku hanyisana hi ku rhula exikarhi ka vaaki, vaboti na vasesi wa hina exikarhi ka khonthinetheni, ku katsa na vahlapfa.

Hi ta va hi kombela nakambe ntirhisano na nseketelo ku suka eka vurhumiwa bya matikomambe lebyi khumbekaka lebyi nga laha Afrika-Dzonga. Holobye wa Timhaka ta Xikaya u hlanganile na Tinhloko ta Vurhumiwa bya le Afrika vhihi leri nga hundza.

Holobye wa Vuxaka bya Matiko na Ntirhisano u tekile mimbhurisano leyi ku ya emahlweni, ni le ka mimbhurisano ya yena na Tinhloko ta Vurhumiwa bya le Afrika hi ti 17 ta Dzivamisoko.

Hi kombela Swirho swa Palamende ku tirha na hina, eka swiyimo swa vona, ku antswisa vuxaka no ndlandlamuxa ku hanyisana hi ku rhula exikarhi ka vanhu va hina na vahlapfa.

Matshalatshala ya le ku endlweni ku antswisa mindzawulo no lawula ku antswa marhurhele laha tikweni ra hina.

Hi ndlela leyi, Mfumo wu le ku humeleleni eku tumbuluxeni ka Ejensi yo Lawula Mindzilekano, leyi nga ta lawula ndzhawu ya mindzilekano na tiphoto hinkwato to nghena hi tona.

Tshaku ra Ndzawulo ya Timhaka ta Xikaya ri le ku antswisweni ku endlala leswaku ri kota ku khoma timhaka ta marhurhele ngopfu ngopfu emindzilekanini.

Hi ndlela leyi, SANDF yi ta yisa madzana manharhu na makumentlanu wa masocha eka Ndzawulo ya Timhaka ta Xikaya, ku tirha tani hi vaofirisi lava tirhanaka na vahlapfa emindzilekanini.

Ku ya emahlweni, SANDF yi yisile masocha eka mindzilekano ya swifundzhankulu swa nkombu ku sivela migingiriko ya vugevenga emindzilekanini na mintlulo ya ndzilekano swi nga ri enawini.

Vaakatiko kulorhi va Afrika-Dzonga,

Hi kombela leswaku hinkwenu mi dzika no lawuleka.

Hi kombela na lava tirhisaka soxiyali mediya, ku papalata ku hlanganyeta malangavi ya madzolonga eka Facebook, Twitter na tipulatifomo tin'wana.

Hi na vutihlamuleri byo ndlandlamuxa nhlango wa vanhu, ku hanyisana hi ku rhula na vuxaka bya kahle laha tikweni.

Vahlapfa va hi pfuna ku tumbuluxa ndzhawu ya nhlango na tinxaka tin'wana naswona hi amukela vukona bya vona. Hi lava ku vona nakambe ntlakuko eka nhlayo ya vupfumba ku suka ematikweni ya laha khonthinetheni no avelana swo tala eka mabindzu tani hi

xiphemu xo ndlandlamuxa nhluvukiso wa ikhonomi wa nkarhi wo leha laha khonthinetheni.

VUTITIVISI BYA AFRIKA

Mintlangelo ya Nhweti ya Afrika yi nyika nkarhi eka hina wo ndlandlamuxa ku ya emahlweni vutitivisi bya hina bya Afrika na vuxaka bya kahle na vaboti na vasesi va hina ekhonthinetheni.

Hi langutele mintlangelo ya Siku ra Afrika exifundzheninkulu xin'wana ni xin'wana hi ti 25 ta Mudyaxihi.

Vanakulorhi, hi kombela hi ku titson- gahata leswaku un'wana na un'wana a dzika.

Minhlasele leyi vangiwaka hi rivengo eka vahlapfa ya soriwa swinene laha tikweni.

Hi nkarhi wa hina wo lwela ntshuxeko, hi kumile ku pfuneka eka matiko yo tala yo hambana. Vanhu va matiko yalawa a va hi hlolonganga kumbe ku hi khoma ku biha.

Hi kumile swivilelo swa leswaku vahlapfa van'wana va hava mimpfumelelo yo va vari eAfrika-Dzonga.

Ku engetelela eka xivilelo lexi, vaaki va hina va vilela hi migingiriko ya vugevenga leyi endlwaka hi vahlapfa van'wana no va hehla hi ku va tekela mabindzu na mintirho.

Mfumo wu le ku yingiseleni ka swirilo hinkwaswo naswona wu ta swi lulamisa. Kambe hi tiyisisa xiyimo xa hina xa leswaku ku hava xivangelo kumbe swin'wana leswi nga pasisaka madzolonga. Hi alela muxaka wa matikhomele lama hi swivumbeko hinkwaswo.

Tani hi mfumo, hi le ku tekeni ka magoza lama faneleke ku antswisa vusirheleri na mfikelelo emindzilekanini hinkwayo ya Afrika-Dzonga ku tiyisisa leswaku ku hava muhlapfa na un'we loyi a nga ta nghena laha tikweni swi nga ri enawini. Hi rhumerile vaofisiri van'wana va Vusirheleli bya Rixaka bya Afrika-Dzonga emindzilekanini ya hina ku pfuneta Ndzawulo ya Timhaka ta Xikaya eku ololoxeni ka mhaka leyi.

AFRIKA WO ANTWSA

A hi tirheni swin'we ku nyika nseketelo eka vahlapfa hinkwavo lava nga khumbheka hi madzolonga lama.

Tsalwa ra Ntshuxeko ri vula leswaku ku fanele ku va na ku rhula na xinakulorhi. Vutihlamuleri bya hina i ku ndlandlamuxa ndzhaka leyi ya ku hanyisana hi ku rhula no yi yisa emahlweni.

Hi tiyisisa nakambe vutihlamuleri bya hina byo hoxa xandla eka Afrika wo antswa na misavayo antswa.

A hi tirheni swin'we ku endlala leswaku tiko ra hina ri va ndzhawu yo antswa eka lava tshamaka eka rona.

STOP ATTACKS

Opening the doors of learning and culture from Cape to Cairo

DYONDZO

Ku cinca xivumbeko xa Swikolo swa Afrika-Dzonga

Mfumu wu le ku akeni ka swikolo laha vadyondzi va nga ta kula naswona vadyondzisi va hlohloleka ku dyondzisa. Swikolo leswi swi ta tlakusa mpimo na ku aka vumundzuku bya kahle.

Amukelani Chauke

Malembe man'wana manharhu lawa ya nga hundza mfumo wu tekile goza ra kahle ro susa swikolo swo akiwa hi misava na ku antswisa tindzhawu ta ku dyondzela ta vana va Afrika-Dzonga.

Ehansi ka malembe manharhu kwala ku fambeni, Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo yi simekile ku tlula 100 wa swikolo laha tikweni.

Holobye wa Dyondzo ya Masungulo Angie Motshekga u nyiketile xikolo xa vu 99 lexi mbundumuxiweke na ku akiwa ku sukela

emasunguleni eRiverton eKapa-Vupeladyambu sweswinyana.

Ku nyiketwa ka Xikolo xa le Hansi xa Valhalla, Holobye u vurile, a ko va goza ntsena, kambe i swa nkoka tani hi leswi swi nga ta endla leswaku ku dyondza na ndzhawu ya ku dyondzela yi va leyinene eka vadyondzi na vadyondzisi exikolweni.

"Leswi yi nga tisa swona eka vaaki i switirhisiwa leswi nga tirhisiwaka hi ndlela yo hambana, va nga swi tirhisa tani hi holo ya vaaki leswaku ku va ni vuxaka bya kahle exikarhi ka xikolo na vaaki. Leswi swi vula leswaku hi tisa xitirhisiwa eka vaaki hi vox.

"Eka hina i xitirhisiwa lexi hi xi tisaka eka vaaki. I xitirhisiwa xa nkarhi wo leha lexi tumbuluxaka ndzhawu yo tirhela no dyondzela eka yona eka vana va hina leyi nga ni swilaveko leswi faneleke leswi lavekaka exikolweni," u vurile.

Ku nyiketwa a ku ri i xiphemu xa Kungu ra Hatlisiso wa Nhluvukiso wa Switirhisiwa eSwikolweni (ASIDI) ra R8.2 biliyoni.

ASIDI i phurogireme yi kulu ya tirhisano exikarhi ka mfumo na mabindzu leyi lavaka ku susa 510 wa swikolo etikweni hinkwaro

leswi nga akiwangiki kahle.

Lexi nga tumbuluxiwa hi 1980, Xikolo xa le Hansi xa Valhalla xi mbundumuxiwile na ku akiwa ku sukela emasunguleni hi mali yo ringana R34 miliyoni.

Ku sukela eka xikolo lexi a xi amuke la 600 wa vana hi 2006, sweswi xi amukela 1 047 wa vadyondzi eka 32 wa tikamara to dyondzela, lexi sweswi xi nga na layiburari na laborethari ya sayense.

Rivala rintshwa ra bolo ya milenge ri ta akiwa eka ndzhawu leyi leri ra khale a ri tshame kona.

Andrew Lochner, nhloko ya xikolo, u vurile leswaku languteko wa xikolo lexi xintshwa wu ta tlakusa mpimo wa madyondzelo.

"Swi hi nyikile ku tshemba loku nga endla leswaku hi aka vumundzuku byo antswa naswona ndzi nga vula leswaku leswi hi nga le Elsies River a swi vuli leswa ku hi fanele hi nga tirhi swi nyawula.

"Hi fanele hi byela vadyondzi na ku va kombeta leswaku hi fanele hi tlakusa mpimo na ku aka vumundzuku bya kahle," u vurile

U engeterile leswaku xikolo i ku tinyungu-byisa ka vaaki, naswona u tsakile swinene

loko xikolo xa yena xi lemukiwile tani hi xiphemu xa phurogireme ya ASIDI.

"Hi ta dyondzisa vadyondzi va hina naswona hi na ku tshemba leswaku va ta amukela muako lowu na leswaku wu ta va tlakusa tani hi vadyondzi. A va fanelanga ku yimela swo karhi swi humelela. Va fanele va fika laha va nga ta vula leswaku 'ndzi ta endla ntirho wa mina ku endlela leswaku swin'wana swi humelela," ku vurile Lochner.

Ku ve hala tlhela hi Dzivamisoko lembe leri, ndzawulo yi nyiketile xikolo xa vu 100 eKroonstad eFree State tani hi xiphemu xa phurogireme ya ASIDI.

Xikolo lexi xi thyiwe vito ra Dorrington Matsepe, tata wa Holobye wa Vuhlanganisi loyi a hi siyeke, Dokodela Ivy Matsepe-Casaburri.

Xi tumbuluxiwile hi 1992 naswona xi sungurile na 500 wa vadyondzi na 15 wa vadyondzisi -namutlha xikolo xi na 1 100 wa vadyondzi.

Vana vo tala eka xikolo lexi va siyiwile hi vatswari, ehandle ka mintlhotlho leyi, xikolo lexi xi tirha kahle eka Swikambelwana swa Lembe swa Rixaka (ANA). Lembe leri nga hundza, xi kumile koporo hi tinhlayo (60-69 phesente) na ku va xi ri xikolo lexi nga ehlenla eka nhlayo ya 50 eka xifundzankulu.

TIMHAKA TA XIHATLA

106 wa swikolo swi hetiwile ku akiwa ku fika sweswi:

- 84 eKapa-Vuxa
- 11 eKapa-Vupeladyambu
- 4 eka xifundzankulu xin'wana ni xin'wana xa Mpumalanga na Free State 2 eLimpopo 1 eKapa-N'walungu

- Mati: 318 wa swikolo swi kumile mati ro sungula.
- Nkululo: 351 wa swikolo swi kumile nkululo wo khomeka ro sungula.
- Ku hoxiwa ka gezi: 279 wa swikolo swi ngeniseriwile gezi ro sungula.

Holobye Angie Motshekga na Xandla xa Holobye Enver Surty va andlala makungu ya ndzawulo ya ku antswisa dyondzo etikweni hi nkari wa mfihlulo wa *The New Age*.

Swi ya emahlweni ku suka eka pheji 1

ka vona a ku lulamisiwanga kahle. Minkarhi yo tala, va langha swikolo ku nga ri na ku ngenhelela kumbe vutivi bya ndzawulo na ku vulavula na tinhloko ta swikolo leti vuyeriwaka," ku vurile Holobye Motshekga.

"Hikwalaho Huvo ya Dyondzo ya Valobye yi vekile xileriso, hi Mhawuri 2014, ku tiyisisa leswaku ku na ku fambisana kahle eka vuxaka leswaku ri mbuyelo wu va lowukulu," Nkwama wa Ntirhisano wa Dyondzo ya Tiko (NECT) wu ta tirha ntirho wukulu wa vuhlanganisi eka vuxaka lebyi," u vurile.

Minhlangano yo fana na Dyondzisa Afrika-

Dzonga yi ta va ni xiave lexikulu ku tumbuluxa kungu eka mphakelo wa vadyondzisi, ku tirhisa no tumbuluxa, ku ndlandlamuxa mimbuyelo ya vadyondzi, ku ngenhelela no tirha eka MST.

Xikongomelo xa mbhurisano wa MST i ku tumbuluxa xivandla xa ku avelana vutivi na ku tiyisisa ku tirhisana na vuxaka ni tiNGO. Mbhurisano wa MST wa vunharhu wu tibohe:

- Ku tiyisisa Kungu ra Tiko ra MST.
- Ku antswisa ku ngenhelela na nhlayo ya ku humelela eka MST.
- Ku fikelerisa rimba ra ntirhisano na vuxaka bya mfumo na van'wamabindzu ku kongomisa switirhisiwa eka swikolo hi

ku tirhisana na NECT.

- Ku fikelerisa kungu leri hetisekeke ra mphakelo wa vadyondzisi, ku tirhisana na nhluvukiso wa tiphurogireme ta MST hi ku tirhisana na Dyondzisa Afrika-Dzonga.
- Ku kuma swivandla swo hambana ku tirhisa Vuhlanganisi bya Mahungu ya Thekinoloji (ICT) ku tlakusa ku ngenhelela na nhlayo ya ku humelela eswikolweni.

KU TIRHISA ICT KU VUYERISA SWIKOLO

Vuhlanganisi bya Mahungu ya Thekinoloji (ICT) i xikongomiso xa matimba xa ndzawulo, ngopfu ngopfu eka matikoxikaya, leswi endlaka 25 wa tiphesente ta swikolo laha tikweni.

DBE yi le ka maendlele ya ku pfala swin'wana swa swikolo leswintsongo, leswi nga tirheki kahle swa le matikoxikaya, ku seketela leswi swi tirhaka kahle na ku tisa ICT eka leswi tlakukaka leswi swi nga ntsan'wekiki.

"I kungu ra matimba ra matlhelo yo hlaya swinene," ku vurile Holobye Motshekga.

Xandla xa Holobye Surty u vurile leswaku ndzawulo yi le ku tirheni na tindzawulo ta swifundzankulu ku tiyisisa leswaku dyondzo eka swifundzha yi fambisiwa hi ndlela ya switiviwa.

Ha swi tiva leswi mudyondzi un'wanana ni un'wana a tirhisaka hikwalaho ko tiva ku hlaya na tinhlayo, naswona hi nga kota ku pima matirhelo. Hi kote ku kuma ku tlula 10.8 miliyoni wa vadyondzi eka maendlele naswona xikongomelo i ku va na hlayisa-switiviwa bya mudyondzi un'wana ni

un'wana wa laha tikweni loko lembe ri nga si hela. Leswi swi ta pfuna leswaku swifundzha swi kota ku endla swiboho leswi faneleke, leswi nga ni vumbhoni lebyi heleleke.

Eka nkarhi lowu nga hundza, eKapa-Vuxa, ehansi ka 18 phesente ya swikolo a swi ri na vuhlanganisi bya ICT naswona a swi nga swi koti ku tirhisa Sisiteme ya Vufambisi bya Swi kolo swa Afrika-Dzonga.

Namutlha, ku tlula 92 wa tiphesente ta swikolo leswi swi na vuhlanganisi naswona switiviwa swa kumeka hi ku olova," ku vurile Xandla xa Holobye Surty.

Nhlayo ya tiMEC ta Dyondzo a yi ri kona eka Mbhurisano na Van'wamabindzu ya The New Age. MEC wa Dyondzo eGauteng Panyaza Lesufi u kombele vatswari ku va "tiphuphu eka swikolo swa hina na ku ngenhelela eka mafumelo ya swikolo."

"I ku hlawula ka n'wana. I nkarhi wa n'wana. Vonani leswaku mi va kona," u vurile.

MEC wa Dyondzo eMpumalanga Regina Mhaule u vulavule hilaha xifundzankulu xi tirhaka ha kona ni swifundzha ku tiyisisa nkoka wa dyondzo eka xifundzankulu.

"Hi le ku pfaleni ka swikolo swa le mapur-asini, leswi swi ka swi nga fambisekeki kahle na swikolo swa tigiredi to tala, kambe ku nga ri hinkwaswo hikuva hi fanele hi fikelela leswi eka malembe yo hlaya. Hi akile ntlhanu wa swikolo swo boda, mune wa swona swi pfuriwile na ku va hi pfale 20 wa swikolo ku fika sweswi."

Handle ka ku tiyimisela ka Holobye Motshekga na tiMEC ta yena ku antswisa nkoka wa swikolo swa Afrika-Dzonga, va pfumela leswaku dyondzo i mhaka ya rixaka.

"Vatswari va na ntirho lowu nga wa nkoka wa ku seketela dyondzo leswaku vana va tiko hinkwaro va ta vuyeriwa."

RIHANYO

Mfumo wu lwisana na TB

Bathandwa Mbola

Mfumo wu simekile pphumba ra malembe manharhu ro kambela rifuva (TB) leri nga ta pfuna ku hunguta nhlayo ya minhlaselelo yintshwa na mafu lawa ya yelanaka na rifuva.

Xandla xa Phuresidente Cyril Ramaphosa na Holobye wa Rihanyo Dokodela Aaron Motsoaledi va sun-gurule pphumba eN'walungu-Vupe-ladyambu tani hi xiphemu xa Siku ra Misava ra TB leri tlangeriwaka hi ti 24 Nyenyankulu.

Afrika-Dzonga i tiko ra vunharhu leri nga khumbheka swinene emisaveni hinkwayo. Vuvabyi lebyi hi byona xidlayi xo sungula laha tikweni hambileswi byi tshungulekaka ni ku siveleka.

Byi ni xiave eku vangeni ka mafu yo ringana 120 000 hi lembe. Mfumo wu lava ku hunguta nhlayo leyi leswaku yi va ehansi ka 20 000.

Tani hi xiphemu xa pphumba, mfumo wu ta langutisana na mintlawa ya nkokka leyi khumbhekaka leyi nga ekhombeni swinene ro khomiwa nhlaselelo wa TB. Leswi swi katsa vakhotsiwa etindzhawini ta vululamisi, vatirhi va le migodini, vaaki va le kusuhi le migodini na vana, ngopfu ngopfu lava nga eka malembe ya le hansi ka ntlhanu.

"Swiyimo swa vusweti eka ikhonomi ya vaaki leswi nga kona eka vaaki, ngopfu ngopfu tindlu ta xiyimo xa le hansi na mpfumaleko wa swakudya swo ringana, swi fikelerisa ndzhawu ya kahle yo tswalela mavabyi yo fana ni TB, laha vana ngopfu ngopfu va nga vona va va ka ekhombeni," ku vurile Xandla xa Phuresidente Ramaphosa eku simekiweni ka pphumba.

Nhluvukiso wa Tincece (ECD), ku vurile Xandla xa Phuresidente, wu nga pfuna ku hunguta mintlulelo exikarhi ka vana na ku fikelerisa ku hatla byi kumeka.

Mfumo wu tlhele wu boxa swifundzha swa ntsevu swa xirhangana eka pphumba ro kambela. Leswi ku nga Lejweleputswa eFree

Xandla xa Phuresidente Cyril Ramaphosa a valanga muchini wo kambela TB. Ku tlula 200 wa vatirhi vai rihanyo va leteriwele hi murhi lowu tshungulaka TB leyi alaka ku tshunguriwa hi mirhi ya ntolovelo.

State, West Rand eGauteng, Sekhukhune na Waterberg eLimpopo, na Bojanala na Dr Kenneth Kaunda eN'walungu-Vupeladyambu.

Ku kambera swi ta endliwa hi swiphemu. Eka lembe ro sungula ra pphumba leri ra malembe manharhu, Xandla xa Phuresidente Ramaphosa u vurile leswaku mfumo wu ta kambela kwalomuya ka 135 000 wa vakhotsiwa etindzhawini ta vululamisi na ku ya fika eka hafu ya miliyoni ya vatirhi va le migodini.

"Eka swifundzha leswi swa ntsevu, hi kongomanile no kambela kwalomuya ka ntlhanu wa mamiliyoni ya swirho swa vaaki na 1.2 miliyoni ya vana eswikolweni, eka tisen-thara ta ECD na tikhirexe.

Mfumo wu kamberile 59 000 wa vakhotsiwa. "Leyi i nhlayo ya vunharhu eka nhlayo ya vakhotsiwa na lava va nga yimela ku tengingisiwa. Phurogireme leyi yi ya emahlweni na ku kambela ku tlula 90% hi Nyenyankulu 2017," ku vurile Xandla xa Phuresidente Ramaphosa.

Phurogireme yi kamberile 140 000 wa swirho swa vaaki eka swifundzha swa ntsevu. Vakamberi va nkaye va thoriwile ku pfuneta eka Ndzawulo ya Rihanyo no langutisisa mphakelo wa vukorhokeri bya TB emigodini.

Eka lembe ra vumbirhi ra pphumba ro kambela, ku ta va na ku engeteleka ka nkongomiso eka tihuvo ta madorobankulu. Hi lembe ra vunharhu, mfumo wu ta engetela

swifundzhangulu swa Kapa-Vuxa, eGauteng na KwaZulu-Natal na Kapa-Vupeladyambu eka nongonoko wa nkongomiso.

Ku kota ku tiyisisa leswaku vavabyi va TB va teka ntshungulo, no heta ntshungulo tani hi leswi va lerisiwike hi vatirhi va rihanyo, mfumo wu ta sungula sisiteme ya ku landzelela vavabyi lava lahlekeke eka ntshungu na ku tihlanganisa na vavabyi lava tivekaka va ri na TB.

Nakambe, ku tlula 200 wa vaongori va leteriwele ku sungula ku nyika vavabyi mirhi yo lwisana na TB leyi nga holeki hi mirhi ya ntolovelo, eka tindzhawu to hambana.

Ekarhini wa sweswi, Afrika-Dzonga yi na 298 wa tindzhawu leti hambanisiweke.

Xandla xa Phuresidente u vurile leswaku ku tisa vukorhokeri ekusuhu na vaaki ku ta va xikongomiso hi nkarhi wa pphumba tani hi leswi swi nga ta olovela vavabyi no fikelela mimbuyelo ya mintshungulo ya kahle.

Xikongomiso xa pphumba, u vurile, a xi helele eka ku kambela na ku tshungula TB.

"Hi tlhela hi kongomana na ku hunguta ntlulelo. MaAfrika-Dzonga hinkwawo ya nga endla xo karhi ku hunguta ntlulelo wo yelalana," ku vurile Xandla xa Phuresidente, a engetela leswaku xin'wana xo olova ku fana ni ku pfala nomo wa wena loko u khohlola swi nga tisa ku hambana lokukulu.

Ngati ya wena yi nga tisa ku cinca

South African National Blood Service

Vanhu vo tala a va lemuki leswaku ku nyikela ngati swi nga tisa ku cinca emisaveni eka vutomi bya van'wana.

Hi ku nyikela ngati, vanyikeri va pfuna Vukorhokeri bya Ngati bya Rixaka ra Afrika-Dzonga (SANBS) ku va ni mphakelo wa ngati ku pfuna ku rhumela ngati eka lava va yi lavaka hi xihatla.

Laha Afrika-Dzonga ku nyikiwa ka elun'wana ngati swi endleka hi tisekende ta 48, nhlayo ya le hansi ya 810 00 wa tiyuniti ta laveka hi lembe ku fikelela laveko eAfrika-Dzonga.

Ku nyikiwa ka munhu ngati i endlelo ra vutshunguri leri ponisaka vutomi leri endliwaka ku pfala ngati leyi nga lahleka hi nkarhi wa vuhandzuri kumbe eka ngohozi ya movha leyikulu. Ku nyikiwa ka ngati swi nga endliwa loko ku ri miri wa wena a wa ha swi koti ku endla ngati hi woxe hikwalaho ka mavabyi.

Enkarhini wa sweswi, SANBS, nhlango lowu nga bindzuriseki lowu nyikaka ngati eka vanhu laha Afrika-Dzonga, yi na nhlayo ya vanyikeri vo ringana 432 000, leyi nga le hansi ka phesente yin'we ya vanhu va tiko. Leswi vulaka leswaku vanyikeri va laveka swinene ngopfu hikuva SANBS yi tshembhele eka vanyikeri lava va nyikelaka ngati ku pfuna ku ponisa vutomi.

I MANI A LAVAKA NGATI?

Ku na ku laveka ka ngati masiku hinkwawo naswona ku na vavabyi vo tala lava lavaka ku nyikeriwa ngati vhiki na vhiki leswaku va kota ku hanya. Vavabyi lava lavaka ku nyikeriwa ngati:

- Vamanana lava va humaka ngati hi swiyimo swa ku va va tikile
- Ku pfumaleka ka ngati eka vana
- Lava khumbhekaka eka tinghozi
- Vavabyi lava va nga endliwa vuhandzuri na lava va nga ni mfukuzani.

U NGE NYIKELI NGATI LOKO U RI NA:

- Ntshikelelo wa le hansi wa ngati
- Ntshikelelo wa le henhla wa ngati
- U ria na ayoni ya le hansi
- Loko u tikile
- Loko u endliwile vuhandzuri eka masikunyana lawa ya nga hundza.

XANA KU NA MAKHOMBO YO KARHI?

Ku hava makhombo eku nyikeleni ka ngati. U ta tlhaviwa swintsongo ku kambela loko xiyimo xa ayoni xi ringanile leswaku u nyikela ngati.

Swilo leswi tirhisiwaka loko ku nyikeriwa ngati swi katsa nereta, bege ya ngati, machupu na nereta yo tlhava swintsongo leyintshwa, leyi nga basisiwa na ku cuku-meteka. Loko ti tirhisiwile ta cukumetwa eka xibye xo hlawuleka xo chela thyaka na ku herisiwa.

Vanhu lava ngehenelelaka eka mahanyelo lawa yo ka ya nga hlayisekangi yo fana na masangu ya nkarhinyana yo ka ya nga sirhelelelaka, masangu ya vavanuna ntsena yo ka ya nga sirhelelelaka kumbe ku teka swidzidziharisi va tsundzuxiwa ku ka va nga nyikeli ngati.

SWITSUNDZUXO SWA LOKO U

NGA SI NYIKELA:

- Dyana swakudya leswi nga fanela mune wa tiawara loko u nga si nyikela
- Languta loko ku ri wa fanela ngati

SWITSUNDZUXO ENDZHAKU KA LOKO U NYIKERILE NGATI:

- Dyana kahle na ku engetela swihalaki emirini tiawara ta mune ku fika eka ntsevu
- U nga dzahi eka timinetse ta 30
- U nga tlakuli swilo swo tika hi voko leri u nga ri tirhisa ku nyikela, eka tiawara timbirhi

Ntshikelelo wa ngati: Xidlayi xo miyela

Government Employee Medical Scheme

Vanhu vo tala lava xanisekaka hi ntshikelelo wa ngati hi minkarhi a va swi tivi leswaku va na vuvabyi lebyi.

Ntshikelelo wa ngati, lowu hlase-laka ku tlula un'we eka vanhu vanharhu lavakulu emisaveni hinkwayo, byi tiveka tani hi hi n'wombe na ku vanga mafu yo ringana 50% ku suka eka ku oma swirho ku fika eka vuvabyi bya mbilu, hi ku ya hi Nhlango na Rihanyo wa Misava.

"N'wombe hi loko ntshikelelo wa ngati eka minsaha wu tshama wu tlakukile. I vuvabyi lebyi nga toloveleka...I vanhu lava tshamaka va hlundzukulile, lava tshamaka va ri na ntshikelelo lava va vabyaka vuvabyi lebyi," ku vula Dokodela Stan Moloabi, Murhangeri: Vufambisi bya Rihanyo eka Xikimi xa Vutshunguri xa Vatirhela Mfumo.

Vanhu va nga va na ntshikelelo wa ngati malembe yo tala kambe va nga swi tivi, hikwalaho byi ri na khombo swinene."

Siku ra Ntshikilelo wa Ngati ra Misava ri ta va kona hi ti 17 ta Mudyaxihi naswona mi hlango na rihanyo na mimfumo

emisaveni hinkwayo swi tirhisa siku leri ku endla lemukiso.

Vuvabyi lebyi byi nga tlhela byi endla vuvabyi bya ri tinsu, vuvabyi bya mahlo na vuvabyi byo rivala.

NGATI: MATIMBA YA VUTOMI LAWA YA BISAKA MBILU

Nkarhi hinkwawo loko mbilu yi ba, ku hlamusela Dokodela Moloabi, ngati ya mpopiwa emirini wa wena hi minsaha. Ntshikelelo wa ngati i matimba ya ngati leyi susumetaka makhumbhi ya minsaha.

"Matimba ya nsusumeto lowu i ya nkokka tani hi leswi ngati ya wena yi faneleke ku fikelerisa moya na swo aka miri emirini hinkwawo. Hambiswiritano, loko nsusumeto lowu wu ri ehenhla, mbilu yi fanele ku mpopiwa swinene, leswi nga onhaka minsaha leyintsongo na ku va nga swiphiquo swa mavabyi."

Swilo swo tala swi nga vanga ntshikilelo wa ngati.

"U le khombeni ra ku va na ntshikelelo wa ngati loko u kurile, hikuva minsaha leyintsongo yi ya yi ri karhi yi omelela loko u kula, naloko u ri ni ndyangu lowu nga ni matimu ya ntshikelelo wa ngati.

"Hambiswiritano, hambiloko u nga koti ku endla nchumu hi swilo leswi, ku na mahanyelo lawa va vangaka vuvabyi lawa ya nga lawuriwaka. Leswi swi katsa ntiko wa miri, madyelo ya wena na ku dzaha na byalwa na madyelo ya wena ya munyu."